

Завяршаючы гаворку пра ўзровень напрацовак айчынных даследчыкаў XX ст. у гістарыяграфіі гèнезісу выхаваўча-адукацыйнага працэсу, можна зазначыць, што гістарыяграфія тых часоў ужо наблізілася ў значнай ступені да вывятлення важных аспектаў названай праблемы, але, тым не менш, некаторыя аспекты, асабліва звязаныя з найстаражытнейшым перыядам зараджэння і станаўлення практыкі падрыхтоўкі маладых грамадзян, яшчэ былі ёй недаступны.

Літаратура і крыніцы

1. *Медынский, Е.Н.* История педагогики в связи с экономическим развитием общества: в 2 т. / Е.Н. Медынский. – М.: изд. Работник просвещения, 1925. – Т. 1: От первобытной родовой общины до эпохи промышленного капитализма. – 1925. – 312 с.
2. *Медынский, Е.Н.* Принцип природосообразности воспитания в истории педагогики / Е.Н. Медынский // Советская педагогика. – 1956. – № 8. – С. 52–67.
3. *Шабалева, М.Ф.* К вопросу о происхождении воспитания и возникновении школы / М.Ф. Шабалева // Советская педагогика. – 1954. – № 1. – С. 102–118.
4. *Константинов, Н.А.* Воспитание и обучение в Киевском государстве (IX–XII вв.) и на Руси XIII–XV вв. / Н.А. Константинов // Советская педагогика. – 1951. – № 9. – С. 61–71.
5. К вопросу о воспитании в первобытном обществе // Советская педагогика. – 1938. – № 2. – С. 89–94.
6. *Пискунов, А.И.* Советская историко-педагогическая литература (1918–1957): систематический указатель / А.И. Пискунов. – М.: АПН РСФСР, 1960. – 489 с.
7. *Маркс, К., Энгельс, Ф.* Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политическая литература, 1955–1981. – Т. 21: Происхождение семьи частной собственности и государства. – 2-е изд. – 1969. – С. 23–178.
8. *Маркс, К., Энгельс, Ф.* Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политическая литература, 1955–1981. – Т. 20: Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека. – 2-е изд. – 1968. – С. 486–500.
9. *Пілецкі, В.А.* Выхаваўча-адукацыйны працэс як прадмет гістарычнага даследавання / В.А. Пілецкі // Пытанні гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі: зб. навук. арт. – Мінск: БДПУ, 1997. – С. 29–44.
10. *Зыбковец, В.Ф.* Дорелигиозная эпоха: К истории формирования общественного сознания / В.Ф. Зыбковец. – М.: Институт истории АН СССР, 1959. – 248 с.
11. Психологические проблемы социальной регуляции поведения / Е.В. Шороховой [и др.]; под общ. ред. М.М. Бобневой. – М.: Наука, 1976. – 365 с.
12. Педагогическая энциклопедия: в 4 т. / редкол.: И.А. Канров, Ф.И. Петров. – М.: Советская энциклопедия, 1964–1968.
13. *Болдырев, Н.И.* Воспитание / Н.И. Болдырев // Педагогическая энциклопедия: в 4 т. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – Т.1. – С. 384–388.
14. *Файнберг, Л.А.* Первобытное общество (воспитание) / Л.А. Файнберг // Педагогическая энциклопедия: в 4 т. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – Т. 3. – С. 367–369.
15. *Пілецкі, В.А.* Выхаваўча-адукацыйны працэс як гістарычная катэгорыя / В.А. Пілецкі // Бел. гіст. часопіс. – 2004. – № 8. – С. 49–51.
16. *Першиц, А.И.* Спорное и бесспорное в истории первобытного общества / А.И. Першиц // Вестник АН СССР. – 1985. – № 2. – С. 67–80.
17. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М.: Наука, 1986. – 573 с.
18. *Кон, И.С.* Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива / И.С. Кон. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1988. – 270 с.
19. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М.: Наука, 1983. – 232 с.

20. *Неструх, М.Ф.* Происхождение человека / М.Ф. Неструх. – 2-е изд. – М.: Наука, 1970. – 429 с.
21. *Протт, В.Я.* Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Протт. – Л.: ЛГУ, 1986. – 368 с.
22. *Лурье, С.Я.* Дом в лесу / С.Я. Лурье // Язык и литература. – М.: Изд. АН СССР, 1932. – С. 159–193.
23. *Файнберг, Л.А.* Возникновение охоты у предгоминид и ранних гоминид по данным этологии / Л.А. Файнберг // У истоков социогенеза. От стада обезьян к общине древних людей: сб. науч. труд. – М.: Наука, 1980. – С. 78.
24. *Неусыхин, А.И.* Военные союзы германских племен около начала нашей эры / А.И. Неусыхин // Ученые записки Института истории Российской ассоциации научных исследований общественных наук (РАНИОН): сб. науч. труд. – Т. 3. – М.: изд. Коммунистической академии, 1929. – С. 390–412.
25. *Кун, Н.А.* Легенды и мифы Древней Греции / Н.А. Кун. – М.: Изд. АСТ, 1999. – 539 с.
26. Мифы народов мира: в 2 т. / редкол.: С.А. Токарева [и др.]. – М.: Российская энциклопедия, 1991. – Т. 1. – 2-е изд. – 1991. – 672 с.
27. *Тих, Н.А.* Предыстория общества (сравнительно-психологическое исследование) / Н.А. Тих. – Л.: ЛГУ, 1970. – 226 с.
28. *Анисимов, А.Ф.* Духовная жизнь первобытного общества / А.Ф. Анисимов. – М.; Л.: Наука, 1966. – 243 с.
29. *Токарев, С.А.* Ранние формы религии и их развитие / С.А. Токарев. – М.: Наука, 1964. – 399 с.

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПРАБЛЕМЫ ГІСТАРЫЧНАЙ ТАПАГРАФІІ СТАРАЖЫТНАГА ПОЛАЦКА (ДА 1150-ГОДДЗЯ ЗАСНАВАННЯ ГОРАДА)

Ю.У. Врублеўскі, г. Мінск

Сёлета адзначаецца ўрачыстае святкаванне 1150-годдзя старажытнага цэнтра і сталіцы першай дзяржавы на беларускіх землях – Полацка. З шэраг пытанняў важнае месца належыць гістарыяграфіі і гісторыі яго вывучэння. Даследаванне Полацка пачалося з вывучэння ў 1928 г. яго гістарычнага цэнтра – першапачатковага гарадзішча, размешчанага на правым беразе Палаты. Найбольш важныя пытанні знаходжання Полацка былі ахарактарызаваны А.М. Ляўданскім. Даследчыку належыць думка, што першапачатковым цэнтрам горада з’яўлялася полацкае гарадзішча, якое да XII ст. выконвала ролю дзядзінца. Найбольш ранні матэрыялы напластаванняў помніка гісторык звязаў з ляпной керамікай VIII-X стст. [1, с.168].

Пасля 1928 г. археалагічныя работы на гарадзішчы доўгі час не аднаўляліся. Археалагічным даследаваннем Полацка ў 1960–1968 гг. займаўся Г.В. Штыхаў, які выканаў прарэзку вала гарадзішча і вызначыў, што найбольш ранні матэрыялы адносяцца да VIII–IX стст. [2, с. 23–26]. Адзінкаваць знаходак VIII–IX стст. на гарадзішчы наўрад можа ўпэўніць ў верагоднасці афармлення адзначанага прамежку ніжэйшымі храналагічнымі межамі існавання Полацка. Больш слушным уяўляецца сцвярджанне навукоўца аб тым, што Полацкая тапаграфічная аформіўся ў IX – першай палове X ст. і абмяжоўваўся гарадзішчам селішчам [2, с. 26].

Вывучэннем полацкага гарадзішча ў 1989 г. займаўся С.В. Тарасаў, які сцвярджае, што ў выніку паступовага спынення жыццядзейнасці на гарадзішчы ў сярэдзіне XI ст. адбылося «перанясенне» дзядзінца горада на правы бераг Заходняй Дзвіны. У сваіх апошніх працах гісторык удакладняе, што «перанясенне» магло адбыцца ў 50–60-я гг. XI ст., калі пачалося будаўніцтва полацкай Сафіі [3]. Думка аб «пераносе» дзядзінца Полацка выглядае цікавай, але патрабуе істотных доказаў.

У 2007 г. археалагічным вывучэннем гарадзішча займаўся Д.У. Дук. Абапіраючыся на спецыфічныя знаходкі і археалагічныя матэрыялы, навуковец распрацаваў асабістую версію прызначэння і ролі полацкага гарадзішча. На думку аўтара, яно з'яўлялася надзейным і адзіным месцам пражывання княжацкай адміністрацыі да канца XIII ст. Цікавым з'яўляецца сцвярджэнне навукоўца аб размяшчэнні на полацкім гарадзішчы царквы XII ст. Тым самым навуковец высветліў, што старажытнае гарадзішча з самага пачатку было гандлёва-рамесным пасяленнем, а затым добра ўмацаваным ваенна-адміністрацыйным цэнтрам [4]. Для доказнасці дадзенай тэзы даследчык зазначае, што яно займала плошчу ў 2 га. Між тым, яшчэ ў 2002 г., да раскопак на гарадзішчы, Д.У. Дук прапанаваў альтэрнатыву полацкаму гарадзішчу як умацаванаму цэнтру горада.

З мэтай высвятлення больш дакладных храналагічных меж узнікнення Полацка ў 2009 г. для абследавання гарадзішча была арганізавана экспедыцыя ў складзе М.В. Клімава і П.М. Кенькі. Выяўленне слоя пажарышча, у які трапілі фрагменты дырхемаў, дазволіла навукоўцам ўнесці дадатковыя звесткі ў праблему пачатковай гісторыі горада. На погляд М.В. Клімава, манеты маглі знаходзіцца ў абароце на працягу 820–840 гг. і захоўвацца ў драўляных пабудовах, якія аказаліся ў вогнішчы [5, с. 6].

Шурфоўка пляцоўкі Верхняга замка, якая была зроблена А.М. Ляўданскім у 1928 г., не дазволіла яму атрымаць інфармацыю аб існаванні тут умацаванага гарадзішча. Пры гэтым навуковец недакладна суаднёс час узвядзення Сафійскага сабора з культурнымі напластаннямі XI–XII стст. А.М. Ляўданскі выказаў меркаванне аб магчымасці знаходжання на тэрыторыі Верхняга замка селішча.

Вывучэнне Полацка было працягнута ў 1957 г. раскопкі на Верхнім замку. Аб'ектам даследавання была абрана частка будаўнічага катлавана пад анкалагічны дыспансер. Тады М.К. Каргерам была выказана цікавая думка, што даследаванні паўднёвага ўчастка раскопу натрапілі на драўляныя збудаванні. Зыходзячы з іх асаблівасцяў, М.К. Каргер выказаў меркаванне, што яны ўяўляюць сабой унутрыважныя канструкцыі [6, с. 4–5]. У 1958 г. пачала сваю дзейнасць археалагічная экспедыцыя пад кіраўніцтвам А.Г. Мітрафанова. Па назіраннях навукоўца, на месцы размяшчэння Сафійскага сабору да пачатку яго будаўніцтва адсутнічаў культурны слой. Так, паступова пачаў замацоўвацца погляд, згодна з якім першапачатковы ўмацаваны цэнтр Полацка ўзнік на правым беразе Палаты.

На працягу 1959–1962 гг. археалагічныя работы на тэрыторыі ўсходняй часткі Верхняга замка праводзіў Г.В. Штыхаў. Па меркаванні даследчыка,

дадзены ўчастак пачаў засяляцца ў канцы X ст. [2, с. 55]. Падобны погляд развіваў і В.Р. Тарасенка, які адзначаў, што першапачатковае пасяленне Верхняга замка неабходна адносіць да X ст. Развіваючы ўяўленні расійскіх навукоўцаў, В.Р. Тарасенка абмежаваў узвядзенне ўмацаванняў Верхняга замка X–XI стст.

Сцвярджэнне С.В. Тарасава аб тым, што Верхні замак Полацка стаў выконваць ролю дзядзінца не раней за 50-я гг. XI ст., патрабуе ўдакладнення. З падобнай трактоўкай праблемы ў 1960-я гг. выступіў В.Р. Тарасенка. Па меркаванні С.В. Тарасава, тэрыторыя першапачатковага месцазнаходжання ўмацаванага цэнтру Верхняга замка з'яўлялася яго заходня частка. Гісторык прытрымліваецца тэзіса аб пашырэнні тэрыторыі Верхняга замка праз уключэнне ў яго склад часткі Вялікага пасада [3, с. 303].

У сваю чаргу, Д.У. Дук схільны лічыць, што Верхні замак быў абмежаваны пасадак тэрыторыяй і не ўключаў магутных абарончых умацаванняў, а функцыі дзядзінца пачаў выконваць з XIV ст. [7, с. 40]. Асноватворнай ідэяй гісторыка стала яго сцвярджэнне, што Верхні замак Полацка з'яўляўся сакральным і адміністрацыйна-цэрыманіяльным цэнтрам. Разам з тым, не выключана, што выкананне Верхнім замкам такой ролі павінна было прадугледжваць забеспячэнне яго абарончай здольнасці.

Гісторыя вывучэння пасадаў Полацка на сваіх маштабах, па ступені сістэматызацыі археалагічных матэрыялаў і іх адлюстраванні ў навуковай літаратуры вылучаецца сярод астатніх гарадоў Беларусі. Упершыню на існаванне слядоў культурнага слоя ў Запалоцці звярнуў увагу А.М. Ляўданскі, які зазначаў факт існавання тут селішча [1, с. 168–172]. Тым самым даследчык вызначыў частку першапачатковай тэрыторыі пасада горада.

Археалагічныя раскопкі на тэрыторыі будучага Ніжняга замка дазволілі атрымаць важныя звесткі аб часе і працэсе яго фарміравання. Сляды ляпной керамікі, выяўленыя Л.Д. Побалем у 1959 г. на месцы Ніжняга замка, дазволілі яму зрабіць вывад аб размяшчэнні тут пасада ў XI–XIII стст. [8, с. 7]. У выніку археалагічных работ 1962, 1964 гг. на Ніжнім замку Г.В. Штыхаў высветліў, што найбольш раннія матэрыялы пасялення адносіліся да XI ст. [2, с. 28–29]. Сляды керамічнага матэрыялу X–XI стст. былі выяўлены навукоўцам на мысе Палаты за межамі Ніжняга замку.

На правым беразе Палаты Г.В. Штыхавым была закладзена траншэя і вынайзена кераміка X–XII стст. Тым самым побач з гарадзішчам гісторыкам было выяўлена селішча [9, с. 6–7]. На левым беразе Палаты навукоўцам быў закладзены шурф і выяўлены чарапкі дамангольскага часу і фрагмент сасуда X ст. Даследчык прыйшоў да высновы, што абодва берагі Палаты былі заселены ў X–XIII стст. [9, с. 8]. Археалагічныя работы на берагах Палаты і правым беразе Заходняй Дзвіны дазволілі Г.В. Штыхаву вызначыць зону распаўсюджвання Вялікага пасада і засведчыць наяўнасць культурнага слоя XI–XIII стст. на Запалоцкім пасадзе [2, с. 31].

Падчас даследаванняў (1978–1980 гг.) селішча ў Запалоцці Г.В. Штыхаў выявіў тут фрагменты ляпной керамікі, якая была ім датавана VIII–IX стст. Тым

самым гісторык перакананы ў тым, што ніжэйшыя культурныя напластаванні першапачатковага гарадзішча і селішча звязаны са слядамі керамікі VIII – IX стст.

У выніку археалагічных работ 1986, 1989–1990 гг. С.В. Тарасавым было даследавана гарадское паселішча IX–X стст. на тэрыторыі будучага Ніжняга замка (480 кв. м). Па выніках археалагічных работ навукоўцам вызначана агульная плошча горада ў адзначаны час (8 га) [10, с. 126].

У адпаведнасці з поглядам С.В. Тарасавы, тапаграфічную структуру Полацка да пачатку XI ст. складалі ўмацаваны дзядзінец, паселішча-пасады і селішча на правым беразе Палаты. Дадатковыя даследаванні Вялікага пасады і Запалоцця дазволілі С.В. Тарасаву перагледзець выснову Г.В. Штыхавы аб памерах тэрыторыі Полацка ў канцы XI–XII стст. Навукоўцам высветлена, што ў XI ст. горад пашыраецца больш, чым у пяць разоў, а ў XII–XIII стст. дасягае 120 га [10]. Неабходна падкрэсліць, што заслугай С.В. Тарасавы з'яўляецца выяўленне ім тэндэнцыі тэрытарыяльнага пашырэння Полацка ў асобныя стагоддзі. Па падліках гісторыка, плошча Вялікага пасады ў XI ст. складала 20 га, а ў канцы XIII ст. – 56 га. Запалоцкі пасады ў XII–XIII стст., на думку С.В. Тарасавы, займаў плошчу 17 га і меў абарончыя збудаванні.

Высвятленне пытанняў тапаграфіі пасады тэрыторыі Полацка, этапу яе развіцця ў многім стала прадуктыўным дзякуючы раскопкам С.В. Тарасавы ў 1987–1988 гг. і Д.У. Дука ў 2002 г. на плошчы Свабоды, падчас якіх гісторыкамі былі ўскрыты рэшткі абарончай сцяны XI ст. [11]. Дзякуючы адкрыццю пасады ўмацаванняў, навукоўцы тады вырашылі, што яны маюць справу з часткай тэрыторыі Вялікага пасады. Разам з тым, у сваёй апошняй працы Д.У. Дук перагледзеў ранейшае меркаванне і зазначыў, што ўскрытыя фрагменты ўмацаванняў сярэдзіны XI ст. не мелі дачынення да Вялікага пасады, які ў адзначаны час пачаў фарміравацца. Даследуемая сцяна, на думку навукоўцы, мела дачыненне да вакольнага горада Полацка [7, с. 101].

Археалагічныя даследаванні 2008 гг., узноўленыя на тэрыторыі Запалоцкага пасады, дазволілі М.В. Клімаву зрабіць удакладненне аб яго першапачатковай тэрыторыі. Адкрыццё культурных напластаванняў побач з правым берагам Палаты насупраць Верхняга замка дазволіла гісторыку зрабіць заключэнне аб тым, што ў IX – першай палове XIII ст. адбывалася пашырэнне тэрыторыі Запалоцкага пасады ў паўночна-ўсходнім кірунку [12].

У цэлым, неабходна зазначыць, што ў апошнія гады (2000–2010 гг.) стала надавацца больш увагі праблемам узнікнення і фарміравання Полацка. Так, Д.У. Дукам упершыню былі разгледжаны такія пытанні, як дынаміка сацыяльнай тапаграфіі і развіцця тэрытарыяльнай структуры па стагоддзях. У прыватнасці, гісторыку належыць найбольш пераканаўчая спроба доказу існавання Полацка ў канцы VIII ст. і яго вакольнага горада ў канцы X – першай палове XI ст. Так, даследчык не выключае сапраўднасці факта існавання «малога пасады» Полацка ў ранні перыяд і яго размяшчэння на поўдні ад першапачатковага гарадзішча [13, с. 3]. Вартасць даследаванняў Д.У. Дука заснавана на адкрыцці неўмацаваных селішчаў-перадграддзяў на правым беразе Палаты, комплексным вывучэнні

левабярэжных пасадаў Заходняй Дзвіны. На працягу 2000–2010 гг. Д.У. Дукам былі археалагічна вывучаны тапаграфічныя аб'екты Полацка і вызначаны іх памеры. Зазначым, што нікому з даследчыкаў дагэтуль не ўдавалася ахапіць раскопкамі ўсе часткі горада.

Важным дасягненнем айчынных навукоўцаў стала адкрыццё культурных напластаванняў на левым беразе Дзвіны. Даследаванне Воствава пачалося з пошукаў слядоў манастыра Іаана Праддечы. Так, у 1959 г. Л.Д. Побалем ва ўсходняй частцы Воствава былі выяўлены кавалкі плінфы [8]. Раскопкамі Г.В. Штыхавы ў 1963 г. ва ўсходняй частцы Воствава былі выяўлены абломкі плінфаў і гаршкоў XI – XIII стст. [2, с. 31]. У адзначаным участку С.В. Тарасавым была зроблена шурфоўка і адзначана магчымасць засялення дадзенай тэрыторыі ў XI ст. [10, с. 74–75]. З мэтай новага пошуку манастыра ў 1996 г. М.В. Клімавым вывучаўся ўсходні частак Воствава. У выніку, даследчык засведчыў тут наяўнасць керамічнага матэрыялу XI – XII стст і фрагментаў плінфы [14, с. 48].

У 2009 г. археалагічнымі раскопкамі Д.У. Дука была ахопленая тэрыторыя Слабады і Крыўцова пасады. Мэтазгодна пагадзіцца з меркаваннем навукоўца, што найбольш спрыяльным месцам для засваення ў X–XIII стст. была тая частка пасады, якая прылягала да вусця р. Бельчыца [15]. Паграбуе свайго асэнсавання факт адсутнасці культурных напластаванняў адзначанага часу на тэрыторыі Крыўцова пасады.

Багацце гістарыяграфічнай спадчыны і адкрыцці даследчыкаў складаюць неад'емны кампанент гісторыі археалагічных даследаванняў Полацка. У сваю чаргу, важнае значэнне набывае аб'ектыўнае ацэньванне тых пытанняў, якія знаходзілі розныя тлумачэнні гісторыкаў. Да іх мы адносім храналагічныя межы ніжэйшых культурных напластаванняў дзядзінца Полацка, «перанясенне» ўмацаванняў Полацка ў вусце Заходняй Дзвіны, прызначэнне Верхняга замка ў IX–XIII стст. і гарадзішча ў VIII–XIV стст., фарміраванне вакольнага горада (Ніжняга замка) на аснове пасады пасялення.

Літаратура і крыніцы

1. *Ляўданскі, А.М.* Археалагічныя даследаванні ў Полацкай акрузе / А.Н. Ляўданскі // Запіскі аддзела гуманітарных навук. – Кн. 2: Працы археалагічнай камісіі. – 1930. – Т. 2. – С. 157–198.
2. *Штыхов, Г.В.* Древний Полоцк IX–XIII вв. / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975. – 165 с.
3. *Тарасаў, С.В.* Да пытання аб тапаграфіі Полацка IX–XI стст. / С.В. Тарасаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы Міжнар. навук. канф., 21–23 кастр. 1997 г. – Полацк: ПДУ, 1998. – С. 299–304.
4. *Дук, Д.У.* Старажытнае славянства Полацкага гарадзішча (780–310) / Д.У. Дук // Беларускі гіст. часопіс. – 2001. – № 6. – С. 21–27.
5. *Клімаў, М.В.* Новае адкрыццё ў храналогіі старажытнага Полацка / М.В. Клімаў // Беларускі гіст. часопіс. – 2010. – № 5. – С. 5–7.
6. *Каргер, М.К.* Отчет о раскопках Полоцкой археологической экспедиции института Истории АН БССР 1957 г. / М.К. Каргер // Архіў ІІТНАНБ. – Спр. 25.
7. *Дук, Д.У.* Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2010. – 180 с.

8. *Поболь, Л.Д.* Отчет об обследовании археологических памятников в городе Полоцке / Л.Д. Поболь // *Архіў ІГНАНБ.* – Спр. 112.
9. *Штыхов, Г.В.* Отчет о раскопках на Полоцком городище и на мысах вдоль Полоты в 1962 г. / Г.В. Штыхов // *Архіў ІГНАНБ.* – Д. 129.
10. *Тарасаў, С.В.* *Палацк, IX–XVII стст.: Гісторыя і талаграфія* / С.В. Тарасаў. – Мінск: Бел. навука, 1998. – 182 с.
11. *Дук, Д.* Да пытання талаграфічнага развіцця Вялікага пасада Палацка ў XI ст. / Д. Дук, С. Тарасаў // *Гістарычна-археалагічны зборнік.* – 2005. – № 20. – С. 163–168.
12. *Клімаў, М.В.* Новыя звесткі аб гісторыі Запалоцкага пасада г. Палацка (па выніках раскопак 2008 г.) / М.В. Клімаў // *Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф., прысвеч. 50-годдзю знаходкі берасцейскай граматы і 150-годдзю з дня нараджэння А.Р. Брадкоўскага, Віцебск, 22–23 кастр. 2009 г.* / Віцебск. абл. краязн. музей; рэдкал.: Г.У. Савіцкі (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск, 2010. – С. 39–48.
13. *Дук, Д.У.* *Палацкі пасады IX–XVII стагоддзяў: гісторыка-параўнаўчая характарыстыка* / Д.У. Дук // *Вестник Полоцкого государственного университета.* – Сер. А: Гуманитарные науки – 2009. – № 1. – С. 2–8.
14. *Клімаў, М.* *Археалагічныя працы 1996 г. на Востраве ў Палацку* / М. Клімаў // *Acta Archaeologica. AlbaRutenica.* – 2009. – Вып. 5. – С. 46–49.
15. *Дук, Д.У.* Крыўцоў пасады у сацыяльнаграфічнай структуры Палацка XI–XVIII стст. / Д.У. Дук // *Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф., прысвеч. 50-годдзю знаходкі берасцейскай граматы і 150-годдзю з дня нараджэння А.Р. Брадкоўскага, Віцебск, 22–23 кастр. 2009 г.* / Віцебск. абл. краязн. музей; рэдкал.: Г.У. Савіцкі (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск, 2010. – С. 34–39.

ГРАФФИТИ ПОЛОЦКОЙ СПАССКОЙ ЦЕРКВИ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ: ИСТОРИОГРАФИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Калечиц И.Л., Шамигов А.Ю., г. Минск

Количество письменных источников по истории средневековой Беларуси в последнее время увеличилось благодаря возможности изучения надписей-граффити Спасо-Преображенской церкви г. Полоцка. Надписи были открыты в результате совместной работы белорусских и российских реставраторов. На сегодняшний день расчищен алтарь и почти все внутреннее пространство храма, что дало более 300 кириллических и латинских надписей. Датировка надписей довольно широка: от второй половины XII в. до середины XIX в. Нижняя дата связана с постройкой и росписью храма. Она не установлена точно и колеблется в пределах первой половины XII в. (по мнению А.П. Сапунова) [1, с. 8], находится в пределах 1133–1143 гг. и связана, по мнению А.А. Селицкого, с именем брата Евфросинии Полоцкой Василька [1, с. 8]. П.А. Раппопорт и Г.П. Штендер называют датой постройки 1150 г. [1, с. 8]. Л.В. Алексеев связывает окончание постройки с 1161 г., на что указывает вложение в храм креста, датированного именно этим годом [1, с. 8]. Верхняя дата связана с прекращением нанесения надписей в 1863 г., когда церковь была расписана заново поверх фресок.

Единичные упоминание граффити и дипинти полоцкой церкви относятся к XIX в. [2, с. 34–35; 3, с. 60]. П. Кеппен и И.И. Срезневский упоминают надпись-дипинто, однако передают ее неправильно, возможно, с чьих-то слов: «Домоу твоемоу подобаеъ святы... и въ въздании похвали въ веки пребываеъ троудъ чръньчества ни его мало въ». На самом деле надпись читается как «Дому твоему подобает святыня в долготу дний» [4, с. 104]. Эту же надпись рассматривает и А.С. Орлов [5, с. 71], причем повторяет чтение П. Кеппена и И.И. Срезневского и датирует надпись XIII ст. Что касается надписей на стенах, в книге А.С. Орлова упоминаются граффити новгородского Софийского собора [5, с. 10], киевских монашеских пещер [5, с. 12, 48], Мстиславского Успенского собора во Владимире-Вольнском [5, с. 18], церковью Старой Ладogi [5, с. 50, 61, 95], надписи на фресках Дмитровского собора [5, с. 23], Киево-Кирилловского монастыря [5, с. 46], новгородского храма Спаса-Нередицы [5, с. 50] и церкви Рождества Христова [5, с. 100], Успенского собора во Владимире [5, с. 150] и московского Успенского собора [5, с. 151]. Упоминания о полоцких граффити в данной книге нет, как и в более позднем переиздании книги А.С. Орлова, дополненном М.П. Сотниковой [6].

Упоминание о полоцких граффити приводит Е.Ф. Карский. Он пишет о надписях «сохранившихся на штукатурке стен храмов», которые «бывают двух родов: с целью религиозной – разные священные тексты, как в церкви Спаса близ Полоцка, около 1250...» [7, с. 105]. По всей видимости, речь опять идет о дипинто, упомянутом ранее. Однако, на наш взгляд, расчистка данного места с надписью должна показать ее позднее происхождение – это роспись масляной краской по фрескам.

Впервые конкретное изучение (описание и прорисовка) трех полоцких граффити было сделано Т.В. Рождественской, которая обследовала стены храма в 1979–80 гг. Первое из граффити, которое идет в монографии под № 81 – поминальная надпись о смерти Соломонида: «месяца августа в 23 на память отца Каленика преставилась раба Божия Соломонида» [8, с. 122]. Т.В. Рождественская датирует надпись второй половиной XIII в., однако неправильно указывает местоположение надписи «на северо-восточном столбе храма» [8, с. 122]. На самом деле надпись находится на южной стене алтаря. Вторая надпись, № 82 – запись о смерти жены иконного писца: «Месяца авоуста во 3 день преставился Кузьмина писца иконаго». И эта надпись была датирована второй половиной XIII в. [8, с. 123]. Место нахождения этого граффито также указано неправильно – «на северо-восточном столбе храма» [8, с. 123]. На самом деле надпись располагается на северной стене жертвенника. Под № 83 Т.В. Рождественская рассматривает запись о смерти короля Казимира и приезде в Полоцк его сына Александра. Никаких исторических выводов исследователь не делает, поскольку ее задача, в первую очередь, изучение языковых особенностей надписей. Она замечет, что они «тематически соотносятся с аналогичными граффити Киева, Новгорода, Ладogi», а также то, что «помимо поминальных записей о смерти в определенный день многочисленны надписи с формулой «ги помози», имена лиц,